

Οι σχέσεις εξουσίας ως τέχνες αντίστασης σε  
σχέσεις εξουσίας

Γιάννης Καραγιάννης

«[...] η συμμόρφωση είναι μια μάλλον ανεπαρκής λέξη για να περιγράψει την ενεργή μεθοδευση των τελετουργιών υποταγής και τη μετατροπή τους σε προσωπικό πλεονέκτημα· είναι μια μορφή τέχνης στην οποία μπορεί κάποιος να περηφανευτεί ότι έχει επιτύχει την εσφαλμένη παρουσίαση του εαυτού του».

Τζέιμς Σ. Σκοτ (2024), σσ. 94-95.

Τζέιμς Σ. Σκοτ,  
Κυριαρχία και οι τέχνες  
της αντίστασης.  
Κρυφές μαρτυρίες,  
2024 (μτφρ:  
Βαγγέλης Πούλιος).  
Ψηφίδες.

Πώς είναι δυνατή η αντίσταση του/των υποκειμένου/ων σε σχέσεις εξουσίας από τη στιγμή που αυτό/ά συγκροτείται/ούνται από αυτές; Εάν, με άλλα λόγια, η ταύτιση με ένα αντικείμενο που εσωτερικεύεται/ενδοβάλλεται στο Εγώ συνιστά διαδικασία συγκρότησης/(ανα)παγωγής τής υποκειμενικότητας, ποιες δυνατότητες συντρέχουν για αντίσταση και πώς μπορούν αυτές να συστηματοποιηθούν στο επίπεδο της θεωρίας; Κατ' επέκταση, πώς αυτή η δυνατότητα αντίστασης σε σχέσεις εξουσίας μπορεί να συλληφθεί εννοιολογικά χωρίς να μεταπίπτει σε ουσιοκρατικές θεωρήσεις; Σε προσεγγίσεις, δηλαδή, οι οποίες υποθέτουν έναν αμόλυντο από σχέσεις εξουσίας «τόπο» από τον οποίο το υποκείμενο μπορεί να εφορμά εναντίον τους, όπως, λόγου χάρη, η εξ ορισμού καλή «φύση του ανθρώπου» ή η «ορθολογικότητα» και η «ελευθερία» βούλησή του;

Τα ερωτήματα αυτά είναι αναμφίβολα κομβικής, αν όχι και υπαρξιακής, σημασίας για όλες τις θεωρητικές προσεγγίσεις που δεν αποδέχονται σχέσεις εξωτερικότητας ανάμεσα στις σχέσεις εξουσίας και στα (ορθολογικά θεωρούμενα) άτομα, αλλά διαβλέπουν τις πρώτες ως συγκροτητικές τής υποκειμενικότητας. Εργασίες όπως αυτές του L. Althusser, των G. Deleuze & F. Guattari, του M. Foucault και J. Derrida, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία. Συνιστούν δε σώμα θεωρητικού προβληματισμού στο οποίο απαρέγκλιτα καταφεύγουν όλες οι νεώτερες εργασίες που συνδιαλέγονται με το ζήτημα της (δυνατότητας) αντίστασης σε σχέσεις εξουσίας. Πράγματι, είτε πρόκειται για μελέτες στον χώρο του «νεο/μετα/μετα-δομιστικού αναρχισμού» (neo/post/post-structural anarchism),<sup>1</sup> όπως αυτήν του S. Newman,<sup>2</sup> είτε για εργασίες οι οποίες εξετάζουν το εν λόγω ζήτημα από τη σκοπιά του θεωρητικού/φιλοσοφικού στοχασμού, όπως αυτήν του Y. Sato,<sup>3</sup> κοινός τόπος αναζήτησης πιθανών διεξόδων στο πρόβλημα σε σχέσεις εξουσίας παραμένουν τα «κλασικά» κείμενα της, συμβατικά αποκαλούμενης, «μετα-δομιστικής» παράδοσης, καθώς και κλασικές μελέτες στον χώρο της ψυχανalyτικής θεωρίας αναφορικά με τη συγκρότηση του υποκειμένου (S. Freud, J. Lacan).

Ωστόσο, η αξιοποίηση της μετα-δομιστικής προβληματικής στο ζήτημα των αντιστάσεων σε σχέσεις εξουσίας προσκρούει, ανάλογα με την περίπτωση, σε δύο σημαντικά εμπόδια. Αφενός, οι εργασίες στον χώρο του μετα-δομισμού εστιάζουν κατά μείζονα λόγο στο ζήτημα της εξουσίας, παρά σε αυτό των αντιστάσεων σε αυτήν. Στις περιπτώσεις δε που συντρέχει ένας σχετικός προβληματισμός αυτός εξαντλείται στην αξιωματική παραδοχή πως οι αντιστάσεις σε σχέσεις εξουσίας είναι εγγενές στοιχείο τους (M. Foucault), χωρίς να αποτελούν αντικείμενο ιδιαίτερης και συστηματικής ανάλυσης. Σε άλλες δε περιπτώσεις το ζήτημα της αντίστασης τίθεται ως πρόβλημα μεταβολής της ατομικής και συλλογικής υποκειμενικότητας (G. Deleuze & F. Guattari), χωρίς να επεξηγείται πειστικά πως αυτό συμβαίνει ή θα συμβεί.

Οι εργασίες αυτές, αφετέρου, πάλι ασφαλώς με εξαιρέσεις, κινούνται ως επί το πλείστον, αν όχι αποκλειστικά, στο επίπεδο του θεωρητικού προβληματισμού, παρά εκκινούν από τη μελέτη συγκεκριμένων ιστορικών περιπτώσεων. Στερούνται έτσι σημαντικών ερμηνευτικών διεξόδων που ενδεχομένως θα πρόσφερε η συστηματική εξέταση ενός σχετικού εμπειρικού υλικού. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι άστοχο να υποδειχθεί πως μία βασική εστία

<sup>1</sup> Βλ. Ibáñez, T. (2016). Ο αναρχισμός σε κίνηση. Αναρχισμός, Νεοαναρχισμός και μετα-αναρχισμός. Ευτοπία

<sup>2</sup> Βλ. Newman, S. (2019). Από τον Μπακούνιν στον Λακάν. Ο αντιεξουσιασμός και η εξάρθρωση της εξουσίας. Κέλευθος.

<sup>3</sup> Βλ. Sato, Y. (2022). Εξουσία και αντίσταση. Φουκώ, Ντελέζ, Ντερριντά, Αλτουσέρ. Πλέθρον.

προβλημάτων που ανακύπτουν στην εξέταση του ζητήματος των αντιστάσεων σε σχέσεις εξουσίας συνδέεται με αυτό ακριβώς το γεγονός του αναλυτικού διαχωρισμού τους και την ετεροβαρή έμφαση που αποδίδεται στους τρόπους άσκησης εξουσίας. Μία προσέγγιση, αντίθετα, η οποία θα εξισορροπούσε τα σχετικά πεδία και θα ανέλυε τις σχέσεις εξουσίας και αντίστασης προς αυτές ως άρρηκτα συνδεδεμένες θα δρομολογούσε αναμφίβολα γονιμότερες ερευνητικές και ερμηνευτικές διεξόδους.

Η εργασία του James C. Scott, με τίτλο: *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* (Yale University Press), η οποία σχετικά πρόσφατα μεταφράστηκε στα ελληνικά, αποτελεί αξιοσημείωτη συμβολή στη μελέτη των ποικίλων αντιστάσεων σε σχέσεις εξουσίας, καθώς εκτός από το πλούσιο εμπειρικό υλικό της στηρίζεται σε διακλαδικές και διεπιστημονικές θεωρήσεις για τη συστηματική και σε βάθος διερεύνηση των ερωτημάτων που θέτει. Τα ιστορικά παραδείγματα που χρησιμοποιούνται («Ανέγγιχτοι» στην Ινδία, δουλοπάροικοι στη Β. Αμερική και Ρωσία, κ. άλ.) για την ανάλυση των ποικίλων μορφών αντίστασης σε σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας δεν εκλαμβάνονται ως εκδηλώσεις μιας υποτιθέμενης «ουσίας» η οποία χαρακτηρίζει την υποτελή δράση. Μακράν του να εμφανίζουν αναλλοίωτα στον χρόνο χαρακτηριστικά οι ποικίλες αντιστάσεις ενάντια σε σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας λαμβάνουν χώρα πάντοτε σε συγκεκριμένα ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά, περιβάλλοντα και, ως τέτοια, εμφανίζουν και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Τα (επιλεκτικά) επεισόδια αντίστασης σε σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας που εξετάζονται επιτρέπουν ωστόσο να διακριθούν μοτίβα τα οποία βοηθούν την ανάλυσή τους χωρίς να παραβιάζονται οι ιδιαίτερες μορφές και λογικές τους. Την κατεύθυνση αυτή υπηρετεί επίσης και η σύνθετη επιστημονική προσέγγιση που υιοθετείται, η οποία συνδυάζει στοιχεία πολιτικής επιστήμης, κοινωνιολογίας, κοινωνικής ψυχολογίας και ιστορίας.

Η ιστορική τεκμηρίωση και η διακλαδική θεώρηση προικίζουν την ανάλυση του Scott με αξιοζήλευτη διεισδυτικότητα και πρωτοτυπία, καθώς της επιτρέπουν να κινηθεί πέρα από καθιερωμένες οπτικές ανάλυσης της εξουσίας/κυριαρχίας. Ειδικότερα, προσφέρουν δυνατότητες ώστε να αντικρουστεί η δεσπόζουσα τάση στη σχετική φιλολογία η οποία κατά μείζονα λόγο εστιάζει στην εξήγηση των παραγόντων εκείνων που επιτρέπουν την (ανα)παραγωγή των σχέσεων εξουσίας/κυριαρχίας. Πρόκειται για ερευνητικό και θεωρητικό στοχασμό ο οποίος εντοπίζεται τόσο στη μαρξιστική παράδοση, με περίοπτη θέση ασφαλώς την προβληματική περί «ηγεμονίας» του Α. Gramsci, αλλά και αυτήν περί «ψευδούς συνείδησης» που αναπτύσσεται από τους Κ. Marx & F. Engels, όσο και στο ρεύμα του (κοινωνιολογικού) λειτουργισμού με τις ποικίλες εξειδικεύσεις του. Η βασική αδυναμία

αυτών των προσεγγίσεων έγκειται, μεταξύ άλλων, στο ότι δίνουν έμφαση σε διαδικασίες (ανα)παραγωγής της εξουσίας/κυριαρχίας και αδυνατούν να εξηγήσουν ικανοποιητικά τις αντιστάσεις και τις στιγμές εξέγερσης που ανατρέπουν αυτήν τη φαινομενική νηνεμία των κυρίαρχων σχέσεων. Όπως ήδη αναφέρθηκε, εξάλλου, οι εργασίες αυτές στοχεύουν κατά μείζονα λόγο στη μελέτη της εξουσίας και των μηχανισμών αναπαραγωγής της, παρά σε μία ειδική εξέταση των ποικίλλων αντιστάσεων προς αυτές.

Σε ρήξη με αυτές τις παραδόσεις ο Scott προτείνει την αναλυτική διάκριση ανάμεσα σε «δημόσια» και «κρυφή μαρτυρία» (hidden transcript) και την εξέταση των μεταξύ τους διασυνδέσεων, αλλά και των πολλαπλών χαρακτηριστικών που εμφανίζει η κάθε μία περιοχή άσκησης εξουσίας/κυριαρχίας. Με όρους θεάτρου, η «δημόσια μαρτυρία» είναι η (κεντρική) σκηνή των πολιτικών δρώμενων, ο τόπος στον οποίο κυρίαρχες και κυριαρχούμενες ομάδες επιτελούν, ορθότερα υποδύονται, συγκεκριμένους ρόλους. Οι εν λόγω «διατεταγμένες επιτελέσεις» (σ. 86) προσομοιάζουν με τη (σκηνοθετική) διάταξη μιας παρέλασης στην οποία η τοποθέτηση των ατόμων στον χώρο επικυρώνει και (ανα)παράγει δοσμένες σχέσεις εξουσίας και κύρους.<sup>4</sup> Η επίσημη γλώσσα, οι ευφημισμοί, οι κανόνες αποδεκτής συμπεριφοράς, οι χειρονομίες και οι κινήσεις, οι κυρώσεις και οι παραδειγματικές τιμωρίες, αποτελούν δρώμενα που αποσκοπούν να «παγώσουν» την κοινωνική συνθήκη στη δοσμένη ιεραρχική τάξη. Η «δημόσια μαρτυρία» είναι το προσκήνιο της κυριαρχίας, το οποίο αλληλοτροφοδοτούν συγκεκριμένες συμβολικές και υλικές επιτελέσεις. Η αυτοπροσωπογραφία, με άλλα λόγια, «[...] των κυρίαρχων ελίτ, όπως θα την ήθελαν οι ίδιες να φαίνεται» (σ. 64), στην προσπάθειά τους να «φυσικοποιήσουν» την εξουσία τους δικαιολογώντας τη με ορισμένο τρόπο.

Η επικύρωση της εξουσίας/κυριαρχίας στο συμβολικό επίπεδο, με τη θεατρικότητα της εξουσίας που προϋποθέτει και συνεπάγεται, λειτουργεί ως μηχανισμός που έχει πρακτικές/υλικές επιπτώσεις στον βαθμό που εκφοβίζει και αποδυναμώνει τις δυνητικές αντιστάσεις. Κεντρικής σημασίας στη διαδικασία αυτή είναι, αφενός, η συγκεκριμένη νοηματοδότηση των κοινωνικών πραγμάτων σύμφωνα με τα συμφέροντα των κυρίαρχων ομάδων. Οι

<sup>4</sup> Η πρόσβαση στον δημόσιο χώρο και οι συγκεκριμένες χρήσεις του αποτελούν συνεχή μέριμνα των κυρίαρχων τάξεων, αλλά και αδιάκοπο αγώνα των υποτελών. Σταχυολογώντας επεισόδια από τη σχετικά πρόσφατη εγχώρια εμπειρία, ο περιορισμός των διαδηλώσεων/συγκεντρώσεων και η αυστηροποίηση των όρων για την πραγματοποίησή τους, οι προσπάθειες αποτροπής δημόσιων καταγγελιών μέσα από γκράφιτι και μνημεία, καθώς και οι νομοθετικές παρεμβάσεις αναφορικά με τη χρήση των χώρων στα Ιδρύματα της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, αποτελούν ενδεικτικές περιπτώσεις επιβολής των κανόνων της «δημόσιας μαρτυρίας» απέναντι σε πρακτικές που την υπονομεύουν.

περιγραφές της πραγματικότητας, καθώς και ο στιγματισμός και η απορριπτική γλώσσα/ονοματοδοσία για τις κοινωνικές δυνάμεις που απειλούν την κυριαρχία (πχ «ληστές», «εγκληματίες», «χούλιγκαν», «τρομοκράτες», κ. άλ.),<sup>5</sup> αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος συμβολικής επικύρωσης της κυριαρχίας. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Scott, «Όταν ακούμε όρους όπως μείωση εργατικού δυναμικού, περιορισμός δαπανών, περικοπές και αποδέσμευση εργαζομένων, μπορούμε να είμαστε αρκετά βέβαιοι για το ποιος είναι εκείνος που μιλά» (σ. 133, η έμφαση στο πρωτότυπο).

Η συμμόρφωση στη δημόσια μαρτυρία επιχειρείται, αφετέρου, με την εκβίαση δημόσιας μεταμέλειας σε περιπτώσεις παραβίασης της επίσημης τάξης. Οι δημόσιες συγγνώμες και οι δηλώσεις μετάνοιας επικυρώνουν τον υλικό έλεγχο και τη συμβολική εμβέλεια των κυρίαρχων ομάδων,<sup>6</sup> καθώς συμβάλλουν «[...] στην εντύπωση ότι η συμβολική τάξη γίνεται οικειοθελώς αποδεκτή, ακόμα και από τα λιγότερο προνομιούχα μέλη της» (σ. 141). Πρόκειται για πληρωμή συμβολικών φόρων εξαιρετικά σημαντικών για την ηθική οικονομία της κυριαρχίας εάν συνυπολογιστούν οι δυνητικές αποδιοργανωτικές επιπτώσεις της σε περίπτωση συλλογικής άρνησης καταβολής τους.

Εάν η πολιτική ανάλυση περιοριστεί στον χώρο της «επίσημης πολιτικής», του προσκήνιου και του κομφορμισμού στις επιτελέσεις της «δημόσιας μαρτυρίας», θα οδηγηθεί σε μια απατηλή εικόνα των πραγματικών κοινωνικοπολιτικών διεργασιών. Κι αυτό, διότι η δημόσια αυτή μαρτυρία είναι ο χώρος των ηγεμονικών επιφάσεων που οι υποτελείς ομάδες επιθυμούν ορισμένες φορές της ενίσχυσής της. Οι «δημόσιες μαρτυρίες» περιγράφουν, με άλλα λόγια, την «[...] ανοιχτή αλληλεπίδραση ανάμεσα στους υποτελείς και στους κυρίαρχους» (σ. 35) και, ως τέτοιες, «[...] δεν λένε την πλήρη ιστορία» (σ. 37). Πίσω από το (θεατρικό) προσκήνιο της πολιτικής -ή, ακριβώς, εξαιτίας

---

<sup>5</sup> Η απόπειρα να τοποθετηθεί μία ετικέτα που αυτομάτως να αποσπά την προσοχή από τις πολιτικές διεκδικήσεις και το περιεχόμενο της πολιτικής που προτείνεται και να οδηγεί αυτομάτως στην απόρριψή της απαντάται κατά κόρον στον πολιτικό/κομματικό ανταγωνισμό. Οι ταξινομήσεις που χρησιμοποιήθηκαν στον δημόσιο διάλογο κατά την πρόσφατη οικονομική κρίση της χώρας («λαϊκιστές», «δραχμιστές», «ψεκασμένοι», «ακραίοι», κ. άλ.), αποτελούν αναμφίβολα ενδεικτικό παράδειγμα.

<sup>6</sup> Ιστορικά παραδείγματα τέτοιων πρακτικών μπορούν να αντληθούν, όπως επισημαίνει ο Scott, από την ιστορία των κομμουνιστικών χωρών, όπου το αλάθητο του «Κόμματος» αποτελούσε δόγμα στο όνομα του οποίου οι κατά καιρούς διαφωνούντες εξαναγκάζονταν σε δημόσιες ομολογίες/αναγνώσεις του «λάθους» τους. Εντοπίζονται, ωστόσο, και σε μη κομμουνιστικά καθεστώτα, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αναμφίβολα την εγχώρια εμπειρία των δημόσιων δηλώσεων μετάνοιας και αποκήρυξης του κομμουνισμού κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Τη δημόσια αναγνώριση/ομολογία μίας ποινικά κολάσιμης πράξης ενθαρρύνουν/εκβιάζουν και τα ποινικά/δικαϊκά συστήματα με αντάλλαγμα τη μείωση της ποινής ή την επίδειξη επιείκειας στη μεταχείριση των κατηγορούμενων.

του-, υπάρχει σύμφωνα με τον Scott το παρασκήνιο της «κρυφής μαρτυρίας». Οι χώροι τής παρασκηνιακής αντιλογίας στους κυρίαρχους, έξω από την οπτική/ακουστική/αντιληπτική τους εμβέλεια, οι οποίοι περιλαμβάνουν τόσο ομιλιακά ενεργήματα όσο και συγκεκριμένες πρακτικές ενάντια στην καταπίεση των κυρίαρχων σχέσεων.

Τέσσερις επισημάνσεις είναι απαραίτητες στο σημείο αυτό προκειμένου να καταστεί ευκρινέστερη η έννοια της «κρυφής μαρτυρίας». Πρώτον, η «κρυφή μαρτυρία» δεν αφορά αποκλειστικά τις υποτελείς ομάδες, αλλά αναφέρεται και σε (κρυφές-παρασκηνιακές) πρακτικές των κυρίαρχων ομάδων οι οποίες αντιβαίνουν στις επίσημες ρητορικές και τις δικαιολογήσεις της εξουσίας τους. Οι ανομολόγητες αυτές πρακτικές μπορεί να περιλαμβάνουν τη «[...] μυστική απόλαυση πολυτέλειας και προνομίων, μυστικές συνενεργασίες με κακοποιούς, δωροδοκίες και παραποιήσεις τίτλων ιδιοκτησίας» (σ. 58).

Δεύτερον, η «κρυφή μαρτυρία» δημιουργείται κοινωνικά από τις σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας όπως αυτές αποτυπώνονται στη «δημόσια μαρτυρία». Οι αποκλεισμοί, η ιεραρχική τάξη, η συγκεκριμένη αφήγηση για τον κόσμο και την πραγματικότητά του, οι αρχές και οι κανόνες που επιβάλλονται, οδηγούν στη διαμόρφωση χώρων αντι-λογίας και αντί-στασης. Χώρων, εν προκειμένω, όπου γίνεται και λέγεται αυτό που δεν μπορεί να γίνει και να λεχθεί δημόσια, είτε από τον φόβο των αντιποίνων είτε διότι κρίνεται ως στρατηγικά εσφαλμένη κίνηση. Σύμφωνα με τον Scott, «οι κοινωνικοί τόποι της κρυφής μαρτυρίας είναι οι τοποθεσίες εκείνες στις οποίες οι μη εκπεφρασμένες αντινύξεις, ο καταπιεστικός θυμός και οι δαγκωμένες γλώσσες, όλα προϊόντα των σχέσεων κυριαρχίας, βρίσκουν μια ορμητική και στεντόρεια έκφραση» (σ. 259).

Τρίτον, μολονότι η «κρυφή μαρτυρία» μπορεί να εντοπιστεί σε προστατευμένους από την επιτήρηση των κυρίαρχων χώρους συνένυσης υποτελών ομάδων (καφενεία, ταβέρνες, καμπαρέ,<sup>7</sup> κ. άλ.), αυτό δεν σημαίνει πως θα πρέπει να εκληφθούν και ως χωρικά αυστηρά οριοθετημένοι. Η «κρυφή μαρτυρία» αναπτύσσεται καμουφλαρισμένη και στη «δημόσια μαρτυρία» και περιλαμβάνει κάθε αθέατη από την κυριαρχία υλική και συμβολική πρακτική: στην αγορά, στο καρναβάλι,<sup>8</sup> σε πρακτικές αντιστροφής/ανατροπής

<sup>7</sup> Ο Scott θα παραθέσει την εξής φράση του H. Balzac από το μυθιστόρημα «Οι χωριάτες»: «Γι' αυτό το καμπαρέ είναι το κοινοβούλιο του λαού» (σ. 259).

<sup>8</sup> Όπως χαρακτηριστικά θα παραθέσει ο Scott (σ. 363) από Gilmore, D. (1987). *Aggression and Community*. Yale University Press, σ. 99, το καρναβάλι είναι «η ανεπίσημη δικαστική αίθουσα του λαού». Πράγματι, το καρναβάλι αποτελεί χώρο κριτικής, διακωμώδησης και λειδορίας προς τους κυβερνώντες, η οποία τελείται από το ανώνυμο/καμουφλαρισμένο πλήθος. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, τουλάχιστον από την εγχώρια εμπειρία, πως σε αντίθεση με άλλες

κυρίαρχων συμβολικών σημάνσεων, στους ιδιαίτερους γλωσσικούς κώδικες, τις φήμες, τα κουτσομπολιά, τους λαϊκούς μύθους, τα ανέκδοτα, τα τραγούδια, τις τελετουργίες και τους ευφημισμούς (σ. 66).<sup>9</sup>

Τέταρτον, η «κρυφή μαρτυρία» ναι μεν παραπέμπει σε χώρους και πρακτικές αντίστασης που έχουν διαμορφωθεί και υπερασπίζονται σε πείσμα των κυρίαρχων σχέσεων εξουσίας (σ. 258), εντούτοις, όπως και αυτοί της «δημόσιας μαρτυρίας», δεν αποτελούν ασκήσεις «ελευθερίας» απαλλαγμένες από σχέσεις εξουσίας. Απεναντίας, επιβάλλουν συγκριμένες συμπεριφορές και πρακτικές, η παράβαση των οποίων επισύρει παραδειγματικές τιμωρίες (ξυλοδαρμοί, δημόσια χλεύη, παραγκωνισμός, κ. άλ.). Η «κρυφή μαρτυρία», με την έννοια αυτή, συνιστά «[...] πολιτική επικράτεια που παλεύει να θέσει σε ισχύ, σε πείσμα των πιθανοτήτων, συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς και αντίστασης στις σχέσεις με τους κυρίαρχους» (σ. 397). Για τον λόγο αυτό ακριβώς ο χώρος της «κρυφής μαρτυρίας» θα πρέπει να ιδωθεί, σύμφωνα με τον Scott, ως «[...] συνθήκη πρακτικής αντίστασης, όχι ως ένα υποκατάστατό της» (σ. 397, η έμφαση στο πρωτότυπο κείμενο).

Η «δημόσια» και η «κρυφή μαρτυρία» δεν αποτελούν δύο στεγανοποιημένες μεταξύ τους σφαίρες που αναλύονται διακριτά. Η μελέτη των σχέσεων εξουσίας/κυριαρχίας αναφέρεται, σύμφωνα με τον Scott, στις ιστορικά ιδιαίτερες μορφοποιήσεις, αλληλεπιδράσεις και δυναμικές, των σχέσεων ανάμεσα στην «δημόσια» και την «κρυφή μαρτυρία». Οι χώροι αυτοί δεν είναι στατικοί, αλλά αντικείμενο συνεχούς αγώνα, κεκαλυμμένου ή φανερού. «Είναι ξεκάθαρο», θα σημειώσει, «ότι το σύνορο ανάμεσα σε δημόσιες και κρυφές μαρτυρίες είναι μία ζώνη διαρκούς αγώνα ανάμεσα σε κυρίαρχους και κυριαρχούμενους -όχι ένα συμπαγές τοίχος. [...] Ο ακατάπαυστος αγώνας επί των συνόρων αυτών είναι ίσως η πιο σημαντική αρένα οικείων συγκρούσεων, καθημερινών μορφών ταξικής πάλης» (σ. 58). Η «κρυφή μαρτυρία», με άλλα λόγια, «[...] πιέζει και δοκιμάζει τα όρια αυτού που μπορεί να διατυ-

---

δημόσιες συγκεντρώσεις/εκδηλώσεις, όπως ανταμώνματα, γλέντια, πανηγύρια και θρησκευτικές εορτές/λατρείες, στα οποία το πολιτικό προσωπικό (απαρεγκλίτως επιδιώκει να) συμμετέχει, στην περίπτωση των καρναβαλιών αυτό δεν συμβαίνει.

<sup>9</sup> Όπως επισημαίνει ο Scott, η επαγρύπνηση των κυρίαρχων τάξεων για το τι θα επιτραπεί να εισέλθει στη «δημόσια μαρτυρία» είναι διαρκής και αντικείμενο συνεχούς επιτήρησης. Σε ορισμένες περιπτώσεις κρίνεται πως είναι προτιμότερο να γίνουν «τα στραβά μάτια» απέναντι σε μια παρέμβαση των υποτελών ομάδων η οποία παραβιάζει τους αποδεκτούς κανόνες της «δημόσιας μαρτυρίας», ενώ σε άλλες η αποδιοργανωτική λειτουργία ορισμένων στάσεων και συμπεριφορών αντιμετωπίζεται με αποφασιστικότητα. Δηλωτική είναι στο σημείο αυτό, για να μεταφέρουμε και τη σχετική συζήτηση στο συγκαιρινό μας περιβάλλον, η μέριμνα που επιδεικνύεται από τον κυρίαρχο λόγο σχετικά με τις φήμες που διακινούνται με τεχνολογίες του διαδικτύου, τα λεγόμενα fake news, για τα οποία, πέρα από τις δημόσιες καταδίκες, καταβάλλονται συστηματικές προσπάθειες ώστε να ελεγχθούν με τεχνικά μέσα.

πωθεί με ασφάλεια και να απαντήσει σε μια δημόσια μαρτυρία υποτακτικότητας και συμμόρφωσης» (σ. 347). Στον ανταρτοπόλεμο αυτό (σ. 399), όπου οι υποτελείς ομάδες διεξάγουν συνεχή αγώνα ώστε να παρεισδύσει η «κρυφή μαρτυρία» στη «δημόσια», οι ανιχνευτικές κινήσεις που καταγράφονται για τις δυνατότητες και τις προθέσεις του αντιπάλου αποτελούν ψήγματα μίας διαδικασίας διάγνωσης των ορίων του εφικτού σε επίπεδο υλικό και συμβολικό. Αμφότεροι κυρίαρχοι και υποτελείς επιδιώκουν να επεκτείνουν τις δυνατότητες απόσπασης υλικού και συμβολικού πλούτου. Οι μεν κυρίαρχες ομάδες πασχίζουν να περιφρουρήσουν και να διευρύνουν τον χώρο της «δημόσιας μαρτυρίας», ενώ οι υποτελείς ομάδες επιδιώκουν να μεταφέρουν τον χώρο της «κρυφής μαρτυρίας» στο προσκήνιο της «δημόσιας μαρτυρίας» ώστε να κατοχυρωθούν καλύτερες θέσεις αγώνα ενάντια στην εξουσία/κυριαρχία. Κοντολογίς, η «κρυφή μαρτυρία» «[...] πιέζει συνεχώς το όριο των όσων επιτρέπονται επί σκηνης, περίπου όπως ένα υδάτινο σώμα πιέζει την αντοχή ενός φράγματος» (σ. 406).

Η παρείσδυση της «κρυφής μαρτυρίας» στο προσκήνιο της «δημόσιας μαρτυρίας», δηλαδή οι συγκαλυμμένες μορφές με τις οποίες οι υποτελείς μεταφέρουν την αντίσταση στη «δημόσια μαρτυρία», συντελείται με ποικίλους τρόπους. Ενδεικτικά, η παραβίαση από την πλευρά των κυρίαρχων ομάδων των όσων επικαλούνται προκειμένου να νομιμοποιήσουν την εξουσία/κυριαρχία τους, παρέχει χώρο για διεκδικήσεις από την πλευρά των υποτελών οι οποίες, με τρόπο εύσχημο και υπονοούμενο, στηρίζονται σ' αυτήν ακριβώς την κυρίαρχη αφήγηση. Παραδείγματος χάρη, μία εξουσία/κυριαρχία η οποία νομιμοποιεί τον εαυτό της με αναφορά σε κανόνες, αρχές και νόμους, παρέχει δυνατότητες στους υποτελείς να αντισταθούν ενάντια σε φαινόμενα αυθαιρεσίας και επιλεκτικής εύνοιας με το να επικαλούνται αυτήν ακριβώς τη νομιμοποιητική βάση των κανόνων, αρχών και νόμων που προτάσσουν οι κυρίαρχοι. Άλλες σχετικές πρακτικές είναι οι φήμες, τα κουτσομπολιά, οι λαϊκές αφηγήσεις και οι μύθοι, τα ανέκδοτα, τα τραγούδια και οι ευφημισμοί. Με αυτές, οι φορείς της «κρυφής μαρτυρίας», ανώνυμα, με απόκρυψη και υπαινιγμούς και χωρίς κόστος και έκθεση σε κινδύνους ή βέβαιες τιμωρίες, μπορούν να διατυπώσουν την αντι-λογία τους προς την εξουσία/κυριαρχία. Πρόκειται, όπως επισημαίνει και ο Scott, για στρατηγικές απόκρυψης οι οποίες στηρίζονται σε πονηριά, ευστροφία, στρατηγικό υπολογισμό και καταποσούνη, αυτό που με εξαιρετικό τρόπο συμπυκνώνει νοηματικά η αρχαιοελληνική λέξη «μήτις».<sup>10</sup>

Αυτές οι πρακτικές πολιτικής μεταμφίεσης, οι οποίες αναπτύσσονται με την προσήκουσα προφύλαξη στο ενδιαμέσο μεταξύ αδράνειας και εξέγερσης,

<sup>10</sup> Βλ. υποσημείωση 63, σ. 346.

προτείνεται από τον Scott να αποδοθούν με τον όρο «υποπολιτική» (infrastructure). Ως «[...] στρατηγική μορφή αντίστασης που πρέπει να υιοθετήσουν οι υποτελείς σε συνθήκες μεγάλου ρίσκου» (σ. 413), η «υποπολιτική» είναι η συγκαλυμμένη και παρασκηνιακή δράση που δεν -πρέπει να- αφήνει ίχνη και κινείται σε αθέατες ή «γκρίζες» περιοχές, στον χώρο της «κρυφής» και της «φανερής μαρτυρίας», στρατηγικά τοποθετημένη στο ενδιαμέσό τους. «Αν η επίσημη πολιτική οργάνωση είναι το πεδίο των ελίτ (για παράδειγμα δικηγόρων, πολιτικών, επαναστατών και πολιτικών αφεντικών), των έγγραφων τεκμηρίων (για παράδειγμα, ψηφισμάτων, διακηρύξεων, ειδησεογραφικής επικαιρότητας, αιτημάτων, μηνύσεων) και της δημόσιας δράσης, τότε η υποπολιτική είναι, σε αντιδιαστολή, το πεδίο της ανεπίσημης ηγεσίας και των μη ελίτ, της συζήτησης και του προφορικού λόγου, καθώς και της συγκαλυμμένης αντίστασης» (σ. 414). Η υποπολιτική συνιστά σύνολο ομιλιακών και μη πρακτικών οι οποίες οργανωτικά αναπτύσσονται «[...] στα ανεπίσημα δίκτυα της συγγένειας, της γειτονιάς, των φίλων και της κοινότητας, χωρίς να αποκτά επίσημη οργάνωση» (σ. 413). Με αυτή τη δομή κάλυψης, όπου «δεν υπάρχουν ηγέτες που οι αρχές μπορούν να συλλάβουν, λίστες μελών για να προκαλέσουν περαιτέρω έρευνες, ματιφέστα που να πρέπει να αποκηρυχτούν, ούτε και δημόσιες δραστηριότητες οι οποίες μπορούν να τραβήξουν το ενδιαφέρον των αρχών» (σ. 414), η «υποπολιτική» των υποτελών ομάδων αναφέρεται σε πρακτικές ιδεολογικής ανυποταξίας οι οποίες με υπαινικτικό τρόπο αμφισβητούν την, υλική και συμβολική, εξουσία/κυριαρχία ή διεκδικούν καλύτερες θέσεις για τους υποτελείς.

Η «υποπολιτική» έχει επίσης την έννοια της υποδομής, των υλικών και συμβολικών πόρων που δημιουργούνται και επιτρέπουν, κάτω από συγκεκριμένες περιστάσεις, την παρείσδυση στη «δημόσια μαρτυρία» ή την ανοικτή αντίσταση. Ακόμη και στις περιπτώσεις που οι παρεμβάσεις των υποτελών ομάδων αποτυγχάνουν να εκπληρώσουν τους στόχους τους, εντούτοις εγγράφονται στην κοινή μνήμη τους ως επεισόδια και περιστατικά τα οποία μπορούν να εμπνεύσουν νέες απόπειρες εισόδου της «κρυφής μαρτυρίας» στον δημόσιο χώρο. Και ακριβώς αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο καταβάλλεται συνεχής προσπάθεια ορισμένα επεισόδια αντίστασης, ακόμη κι εάν δεν τελεσφόρησαν, να κατοχυρωθούν ως ορόσημα που επιτρέπουν διεκδικήσεις από καλύτερες θέσεις.<sup>11</sup>

---

<sup>11</sup> Χαρακτηριστικό σχετικό παράδειγμα από την εγχώρια εμπειρία αποτελεί αναμφίβολα η επέτειος του Πολυτεχνείου, η οποία αποτελεί πεδίο αδιάλειπτου αγώνα ανάμεσα σε κυρίαρχους και μη λόγους (discourses), οι οποίοι ερίζουν για τη σημασία, το περιεχόμενο και την αναγκαιότητά της.

Παρά τους περιορισμούς στο αρχειακό υλικό, στην εμπειρική εμβέλεια της θεωρίας και των εννοιών που προτείνονται, η εργασία του Scott έχει αναμφίβολα σημαντικές αρετές. Πρώτα απ' όλα συντελεί στην επέκταση των γνωστικών αντικειμένων της πολιτικής ανάλυσης, καθώς εστιάζει στη μελέτη των «γκρίζων ζωνών», των αμφίσημων, υπαινικτικών και αθέατων, διαστάσεων του πολιτικού αγώνα και των αντιστάσεων οι οποίες αναπτύσσονται ενάντια σε σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας. Αναδεικνύει, με άλλα λόγια, την «υποπολιτική» ως αναγκαία συνθήκη για τη μελέτη της «επίσημης-δημόσιας» πολιτικής, στην οποία κατά κανόνα -αν όχι εξολοκλήρου- στρέφει την προσοχή της η (καθιερωμένη) πολιτική ανάλυση. Με τα λόγια του ίδιου του Scott, «Η ανάλυση των κρυφών μαρτυριών των ισχυρών και των υποτελών πιστεύω ότι μας προσφέρει ένα μονοπάτι για μια κοινωνική επιστήμη ικανή να αποκαλύψει αντιφάσεις και δυνατότητες, να δει πέρα από την ήρεμη επιφάνεια που συχνά δημιουργεί η δημόσια υποδοχή της ισχύουσας κατανομής εξουσίας, πλούτου και κύρους» (σ. 59).

Η μελέτη του Scott ανα-οριοθετεί επίσης την προβληματική περί εξουσίας/κυριαρχίας και των αντιστάσεων προς αυτή με το να τις εξετάζει ως διαδικασίες που επισυμβαίνουν ταυτόχρονα και αναφέρονται τόσο στο συμβολικό όσο και στο υλικό επίπεδο. Με γνώμονα συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα, οι αντιστάσεις ενάντια σε σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας περιγράφονται ως πρακτικές οι οποίες έχουν συμβολικό και υλικό περιεχόμενο, κατ'αντιστοιχία με την υλική (απόσπαση/ιδιοποίηση υλικών πόρων) και συμβολική βάση (κυρίαρχα αφηγήματα, γλώσσα, κ. άλ.) της εξουσίας/κυριαρχίας. Οι μικροκλοπές, η ραθυμία στην εργασία, οι καταπατήσεις γης, η αποφυγή καταβολής φόρων και άλλες σχετικές πρακτικές συνυπάρχουν με αυτές των ευφημισμών, της ανάπτυξης κριτικής μέσω γλωσσικών κωδικών, των υπονοούμενων ομιλιακών ενεργημάτων, της διάδοσης «αντι-πολιτισμικών» προϊόντων και άλλα. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει πως υπάρχει, από τη μια, ο «αγνός χώρος» της αντίστασης έναντι της «διεφθαρμένης» και σκληρής εξουσίας/κυριαρχίας. Απεναντίας, οι σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας ενυπάρχουν σε αμφότερους τους χώρους, ως σχέσεις που επιβάλλουν συγκεκριμένες συμπεριφορές με χρήση ανάλογων συμβολικών και υλικών κυρώσεων. Η συγκρότηση ενός τόπου αντίστασης προϋποθέτει και συνεπάγεται σχέσεις εξουσίας και δεν προκύπτει ερήμην τους. Αυτό που πραγματικά συμβαίνει είναι σχέσεις εξουσίας να αντιστρατεύονται άλλες σχέσεις εξουσίας. Συχνά δε, στο όνομα ενός αγώνα ενάντια σε δοσμένες σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας και της απελευθέρωσης από αυτές εγκαθιδρύονται εξίσου καταπιεστικές -αν όχι και καταπιεστικότερες- σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας.

Όπως επισημαίνει ο Scott, ο χώρος της «κρυφής μαρτυρίας» και η «υποπολιτική» σε ορισμένες προσεγγίσεις εκλαμβάνονται πως λειτουργούν ως «βαλβίδα εκτόνωσης» και «αποσυμπίεσης» της δυσaréσκειας των υποτελών ομάδων. Στους προστατευμένους από το βλέμμα των κυρίαρχων ομάδων χώρους της «κρυφής μαρτυρίας», οι υποτελείς υποστηρίζεται πως μπορούν απροκάλυπτα να ασκούν («κούφια») κριτική, να βροντοφωνάζουν για τη μελλοντική εκδίκηση που θα πάρουν, να περιγράφουν πομπωδώς τον κόσμο που επέρχεται και θα σαρώσει τις σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας και θα αποκαταστήσει τις αδικίες σε βάρος των υποτελών. Στις συνθήκες αυτές, οι κυρίαρχοι έχουν κάθε λόγο να επιτρέπουν την αναπαραγωγή αυτών των «χώρων εκτόνωσης», στο βαθμό που δεν επηρεάζουν τη γαλήνη της «δημόσιας μαρτυρίας» αλλά, απεναντίας, την προστατεύουν. Η επιχειρηματολογία του Scott απέναντι στη συγκεκριμένη οπτική ανάλυσης είναι ιδιαίτερα πειστική, καθώς δείχνει, όπως ήδη σημειώθηκε, πως η «κρυφή μαρτυρία» είναι χώρος πρακτικής αντίστασης και όχι ένα υποκατάστατό της. Ένας χώρος μορφών αντίστασης που εκδηλώνονται και στη «δημόσια μαρτυρία» και δεν παραμένουν αποκλειστικά στον προστατευμένο τόπο της «κρυφής μαρτυρίας». Ανεξάρτητα ωστόσο από τα επιμέρους περιεχόμενα των σχετικών επιχειρηματολογιών, το εμπειρικό τους αντίκρισμα και την εσωτερική συνοχή τους, το σημαντικότερο είναι πως η εργασία του Scott καθιστά φανερό πως ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζεται ένα ζήτημα, τα ερωτήματα που τίθενται και οι απαντήσεις που δίνονται έχουν πολιτικές επιπτώσεις. Επισημαίνει έτσι μία ηθικο-πολιτική διάσταση της επιστημονικής έρευνας και των επιλογών που γίνονται στο εσωτερικό της, συνθήκη για την οποία οι φορείς της οφείλουν να έχουν επίγνωση της σημασίας της.

Τέλος, η εργασία του Scott κομίζει μια αντίληψη της εξουσίας/κυριαρχίας ως πρακτική η οποία προκαλεί αντιστάσεις εναντίον της. Κάθε απόπειρα υλικής και συμβολικής νομιμοποίησης της εξουσίας/κυριαρχίας παράγει πόρους για τη δημιουργία δυνητικών εργαλείων και μέσων αντίστασης από την πλευρά των υποτελών. Καμία εξουσία/κυριαρχία δεν μπορεί να «κλείσει» οριστικά και αμετάκλητα το πεδίο των ανα-σημασιολογήσεων, των αντιδράσεων και των επι-νοήσεων πρακτικών αντίστασης, που κινητοποιεί η συλλογική δράση και ευφυία. Συντρέχει έτσι μία σαφέστατη πολιτική δυνατότητα αλλαγής των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας/κυριαρχίας, παρά τη φαινομενική νηνεμία και (καθεστωτική) σταθερότητα που επιδιώκουν να συντηρούν οι κυρίαρχες ομάδες. Αυτό ακριβώς είναι και το πολύτιμο πολιτικό μήνυμα της εργασίας του Scott.